

३१) पसायदान भाग - २

येणे वरे ज्ञानदेवो । सुखिया झाला।।

ह. भ. प. श्री. सुभाष महाराज गेठे

वर्षत सकळ मंगळी। ईश्वर निष्ठांची मांदियाळी।

अनवरत भूमंडळी। भेटतु या भूतां।।४।।

अर्थ : संपूर्ण मंगळाचा (कल्याणाचा) वर्षाव करणाऱ्या ईश्वर निष्ठांचे समुदाय या भूतलावर निरंतर सर्व प्राण्यांना भेटो.

या मागणीत अतिशय मूलभूत सिद्धांतावर दृष्टिक्षेप टाकला आहे.

१) ईश्वरनिष्ठ निर्माण होण्याची आवश्यकता.

२) केवळ एक ईश्वरनिष्ठ न राहता त्याचे समुदाय होण्याची आवश्यकता.

३) ईश्वरनिष्ठ केवळ न भेटता त्यांनी मांगल्याचा उपदेश जीवांना करण्याची आवश्यकता.

४) ईश्वरनिष्ठांच्या सत्विचाराचा स्वीकार करण्यासाठी त्यांचेविषयी आदराची भावना निर्माण होण्याची आवश्यकता.

ईश्वरनिष्ठांना ईश्वर प्रिय असतो व ईश्वराला निष्ठावंत भक्त प्रिय असतो. गीतेच्या बाराव्या अध्यायात भगवान म्हणतात की, हे भक्त मला अत्यंत प्रिय आहेत. **योमद्भक्तः स मे प्रियः** याचे कारण त्यांनी आपल्या ठिकाणी भगवंताविषयी अत्यंत एकनिष्ठा धारण केलेली असते. काया, वाचा, मनाने ते देवाशी समर्पित असतात. संपूर्ण विश्वात परमात्माच भरलेला आहे, अशा व्यापक अनुभूतीमुळे ते कोणाचाच द्वेष करीत नाहीत. सर्वांविषयी मैत्री, करुणा ठेवतात. मी व माझे म्हणण्याची संकुचित

वृत्ती नाहीशी झाल्याने सुखदुःखात सम असतात. तसेच ते दैवी संपत्तीने युक्त असतात. गीतेच्या सोळाव्या अध्यायात याची विस्तृत चर्चा आहे.

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥

अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम्।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं हीरचापलम्।

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता॥ गी. १६.१,२,३

विषय अनित्य दुःखरूप आहेत असे समजून, सुख हा चेतनाचा धर्म आहे. चेतनस्वरूप परमात्मा आहे, असे ईश्वरनिष्ठ समजतो. जेथे सत् आणि चित् असते तेथेच आनंद असतो. म्हणून सत्पुरुष विषयनिष्ठ न राहता श्रेष्ठ ईश्वरनिष्ठ बनतात. असे अनेक ईश्वरनिष्ठांचे समुदाय होण्याची आवश्यकता आहे. 'कलौ संघशक्तिः' सध्याच्या काळात कोणतेही कार्य संघशक्तीमुळे शीघ्र होते. एका व्यक्तीला ते कर्म करण्यास दीर्घकाळ लागतो, मग ते काम सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक अथवा राजकीय इ. पैकी कोणतेही असो या सर्वांसाठी अनेक व्यक्तींच्या समूहाची गरज असते. समाजात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार, विषयवासनांचे थैमान, अनेक कुतार्किकांचे समुदाय, दुष्ट, क्रूर, हिंसक, स्वार्थी, लोभी, गुंड, जार, दुर्व्यसनी इ. आसुरी स्वभावी लोकांतील वाईट दोषांचे उच्चाटन करण्यासाठी तितक्याच मोठ्या प्रमाणात आचार, विचार, चारित्र्यसंपन्न आणि ईश्वरशरणांगत अशा ईश्वरनिष्ठांचे समुदाय निर्माण व्हावेत अशी ज्ञानेशांची अपेक्षा आहे. ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी, हे ईश्वरनिष्ठ 'भेटो तयां भूतां.' मागे जे असुरी स्वभावी लोकांचे वर्णन केले आहे त्यांना हे ईश्वरनिष्ठ भेटो. श्रेष्ठ आचार, विचारसंपन्न संतांचा सहवास दुर्लभ असतो, म्हणूनच श्री ज्ञानेश्वर महाराज सत्पुरुषांची भेट व्हावी, अशी अपेक्षा करतात. मानवी जन्म, मुक्त होण्याची इच्छा आणि

श्रेष्ठ पुरुषांचा सहवास दुर्लभ असतो. ईश्वरकृपेने या तीनही गोष्टी प्राप्त होतात. संत सर्व प्राणिमात्रांना भेटावेत म्हणून जो निर्देश केला आहे तो याचकरिता की, सत्पुरुष समाजापासून खूप लांब कोठेतरी जंगलात, डोंगरात आणि गुहेत वास्तव्य करित असतात.

याठिकाणी त्यांना ईश्वर चिंतनाने आत्मसाक्षात्कार झालेला असतो. साधनेच्याद्वारा त्यांच्यामध्ये एक प्रकारचे आध्यात्मिक सामर्थ्य आलेले असते. त्यांचे आचार, विचार, तेजस्विता यांचे लोकांना आकर्षण असते. म्हणून ईश्वरनिष्ठांना काहीही प्राप्तव्याची गरज नसतानासुद्धा केवळ समाजाला सतत योग्य मार्गदर्शन करण्याकरिता त्यांच्यात येऊन भेटण्याची आवश्यकता आहे. त्यांच्या मार्गदर्शनाचा प्रभाव अधिक खोलवर होतो. कायद्याने आणि स्वार्थी लोकप्रतिनिधींच्या द्वारे तितका चांगल्याप्रकारे प्रभाव पडत नाही, जितका संत विचाराने पडतो, म्हणून ईश्वरनिष्ठांचे समुदाय तयार होऊन त्यांनी ज्ञान, भक्ती, वेदोक्तनीती, नामसंकीर्तन यासम साधनांनी समाजावर सर्व प्रकारच्या कल्याणाचा वर्षाव करावा. सकलमंगळी म्हणजे सर्व मांगल्याचा वर्षाव करावा. पवित्र आणि मंगल फक्त ईश्वर आणि ईश्वरनिष्ठ संतच असतात.

पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम्।

परमात्मा हा मंगलाचाही मंगल आहे. वर्षत सकळ मंगळी म्हणतांना ईश्वरनिष्ठ संत समाजाला ईश्वराच्या मंगलमय नामाचा, ज्ञानाचा आणि सगुणलीला विग्रहाच्या गुणाचा वर्षाव करो, असा अर्थ अभिप्रेत असल्याचे जाणवते.

ऐसें माझेनि नामघोषे। नाहीचि करिती विश्वाची दुःखे।

अवघे जगची महासुखे। दुमदुमित भरले॥२००॥ अ. ९

अशाप्रकारे संत जेव्हा चौथ्या पुरुषार्थाचा लाभ संपादन करून जगाला तो श्रेष्ठ लाभ भक्तीमार्गाच्याद्वारे वाटतात तेव्हा भगवंताला त्याचे

कौतुक वाटते.

तयाचिया गुणांची लेणी। लेववू आपुलियें वाणी।

तयाची कीर्ती श्रवणी। आम्ही लेवूँ।।२२२।। अ. १२

स्वतः ज्ञानेशांनी आपल्या काळात वैष्णवांची मांदियाळी मिळवली होती. श्री संत नामदेवराय, गोरोबा काका, रोहिदास, संत चोखामेळा, नरहरी सोनार, संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, संत निवृत्तिनाथ, सोपानकाका आणि इतर संतांचे समुदाय श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या काळातच होते. त्यांनी समाजात धर्म, भक्ती व ज्ञानाच्या साहाय्याने जनसामान्यापर्यंत अध्यात्म नेऊन पोहचविले. असुरी प्रवृत्तीच्या लोकांचे दडपण सर्वसामान्य लोकांवर असते. ते नाहीसे करण्यासाठी ईश्वरनिष्ठ सज्जनांची मांदियाळी निर्माण होऊन त्यांनी समाजावर कल्याणाचे मार्गदर्शन करावे म्हणून ते म्हणतात, **अनवरत आनंदे वर्षतिये। अ. १२.१** पावसाच्या वर्षावाप्रमाणे मांगल्यपूर्ण जीवनाची प्रेरणा ईश्वरनिष्ठ सज्जनांकडून लोकांना मिळायला हवी. पावसाच्या पाण्याचा फक्त पावसाळ्यापुरताच वर्षाव असतो. परंतु संतांच्या मांगल्याचा वर्षाव अखंड असतो. अखंडतेत किंवा पूर्णतेतच खरे सुख असते.

चला कल्पतरूंचे आरव। चेतना चिंतामणीचे गाव।

बोलते जे अर्णव। पियूषांचे।।५।।

चंद्रमे जे अलांछन। मार्तंड जे तापहीन।

ते सर्वाहीं सदा सज्जन। सोयरे होतु।।६।।

अर्थ : जे चालणाऱ्या कल्पतरूंचे बगीचे, सजीव चिंतामणीचे गांव व अमृताचे जे बोलणारे सागर आहेत, जे कलंकरहित चंद्र आहेत, ते उष्णतारहित सूर्य आहेत. ते सर्वांचे नित्य नातलग व्होवोत. ते सज्जन सर्वांना प्रिय होण्यासाठी त्यांची सामर्थ्य शक्ती कळणे आवश्यक आहे.

सामर्थ्य कळाल्याशिवाय कोणी कोणत्याही वस्तूकडे आकर्षित किंवा अनाकर्षित होत नाही. विषाचे आणि अमृताचे सामर्थ्य समजल्यामुळे विष कोणी घेत नाही. परंतु अमृत प्राशनासाठी स्पर्धा चालते. ही समुद्रमंथनातील देव आणि दानव यांच्या कथेतील स्थिती आपणास माहिती आहे. त्याप्रमाणे संत समाजाचे सोयरे होण्याकरिता ज्ञानेश त्यांच्या सामर्थ्य शक्तीचे वैभव सांगतात. ही गुणवत्ता समजली तर समाज संतांची उपेक्षा, टिंगल, निंदा-नालस्ती करणार नाही. खरे म्हणजे सज्जनांच्या गुणवत्तेची तुलना कशाशीच करता येत नाही. ज्याच्याशी तुलना केली त्यात काही ना काही कमी असते. परंतु जगात ज्या वस्तूंना श्रेष्ठ समजले जाते त्या सर्वांपेक्षा संत श्रेष्ठ आहेत. हे समजल्याने समाज आपोआप त्यांच्याकडे आकर्षित होईल व सज्जन त्यांचे सोयरे बनतील. 'तत्सत्यं स आत्मा.' 'सत्' हे परमात्म्याचे स्वरूप असल्याने सत् स्वरूप परब्रह्माशी ज्याचा अनन्य संबंध असतो, ते खऱ्या अर्थाने सज्जन होय. ह्या अन्यन्यतेमुळेच सज्जनांच्या चित्तात पावित्र्य, मांगल्य, समाधान, आनंद, ज्ञान, विवेक इ. गुणांचा उदय झालेला असतो. हे मांगल्य भक्तीच्या किंवा ज्ञानाच्या माध्यमातून संक्रमित करता येते. म्हणून ते सज्जन समाजाचे होणे आवश्यक आहे.

ज्ञानदेवा गोडी संगतीसज्जनी। हरि दिसे जनीवनी आत्मतत्वी॥

-हरीपाठ

ते सज्जन कसे असतात तर **चला कल्पतरूंचे आरव।** ते चालत्या कल्पवृक्षांचे उद्यान असतात. त्या कल्पवृक्षांचे वैशिष्ट्य असे की, हा मनात केलेली इच्छा पूर्ण करतो. 'कल्पतरूखाली । फळे येती मागीतली (श्री तुकाराम महाराज)' पण ह्यात अनेक उणिवा आहेत. कल्पवृक्ष हा जड, एखादाच, हित-अनहित न पाहणारा, कोठेतरी स्वर्गात असणारा असा आहे. परंतु संत **विचरें विश्व होऊनी विश्वमाजी।** संत समाजात

जाऊन त्या त्या व्यक्तींचा जो जो अधिकार असेल तो पाहून त्याच्या भूमिकेशी समरूप होतात. संत सदुपदेशक कल्पतरू असल्याने ते समाजाला धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांपैकी ज्याची इच्छा असेल ते धर्मयुक्त करून घेतात आणि योग्य असेल तेच देतात. म्हणून ते श्रेष्ठ आहेत.

‘या संतांचे हे देणे । कल्पतरूहूनी दुर्गे।
परिसा परिस अगाध देणे। चिंतामणी ठेंगणा।।’

चेतना चिंतामणीचे गाव -

संत अचेतन चिंतामणीचे गाव आहे. चिंतामणी नावाचे रत्न सृष्टीत क्वचित असते. ते जड असते. परंतु संतांचे समुदाय चेतन असल्याने समाजाच्या विविध क्षेत्रांत जाऊन त्यांच्या चिंतेचे मूळ कारण असणाऱ्या अज्ञानाचा नाश करतात. कामक्रोधादि विकारांपासून मुक्त करून आनंदी करण्याचा प्रयत्न करतात. संत चेतन चिंतामणी रत्नाचे दैवी गुणांनी युक्त असे आदर्श गांव आहे.

बोलते जे अर्णव पियूषांचे।

संत हे बोलणारे अमृताचे समुद्र आहेत.

येथे अर्णव म्हणजे समुद्र व पियूष म्हणजे अमृत. दोन्ही अबोल. अमर्याद समुद्राला लोक घाबरतात. त्याचे पाणी पिण्यास उपयोगी नसते. परंतु संत वाणीने वेदनीती बोलून जीवांचे सर्व संशय नाहीसे करतात. संत आपल्या वाचने -सत्य, मृदू, अल्प व रसाळ बोलतात.

तैसे साच आणि मवाळ। मितले आणि रसाळ।

शब्द जैसे कल्लोळ। अमृताचे।।२६९।। अ. १३

म्हणून लौकिक समुद्र संतांच्या उपमेला कमी पडतो,

‘चंद्रमे जे अलांछन’ -

संत हे अलांछन आहेत. चंद्राचे जसे सृष्टीला अनेक फायदे होतात

तसे समाजालाही सज्जनांचे अनेक फायदे होतात. चंद्र जेव्हा उदयाला येतो तेव्हा समुद्राला भरती येते. सोमकांत मणी द्रवतो. कमळे विकास पावतात. चकोरांना चंद्रकिरणांचा चारा मिळतो. वनस्पतीला अमृत मिळते.

समुद्राचि भरती। सोमकांतचि पाझरती।

कुमुदें विकासती। चंद्रु तो उगा।।३४६।। अ. १४

असे असले तरी चंद्राचे अनेक दोष आहेत. तो कला कलांनी कमी होतो. त्याला क्षय आहे. तो परप्रकाशित आहे. तो मनाची देवता असल्यामुळे कामक्रोधादी विकारांना उद्दीपित करणारा आहे. परंतु संत शुद्ध चारित्र्यसंपन्न असून कामक्रोधादी विकारांनी तापलेल्या जीवांना शीतल करणारे आहेत. **मार्तंड जे तापहीन।** संत तापरहित सूर्य आहेत. लौकिक सूर्य तापयुक्त असतो. आकाशात असतो. चंद्राप्रमाणे मावळणारा असतो. फक्त सृष्टीतील बाह्य पदार्थांना प्रकाशित करणारा असतो. परंतु संत समाजात राहतात, ते ईश्वरचिंतनाने शीतल झालेले असतात. **नाम घेता कंठी। शीतल शरीर। इंद्रिया व्यापार नाठविती।** तसेच संतरूपी सूर्ये समाजाच्या मनात भक्ती ज्ञानाचा प्रकाश पाडून त्रिविध तापांची निवृत्ती करतात आणि मोक्षरूपी शांती प्रदान करून देतात. त्यामुळे सज्जनांच्या उपमेला कोणतीच वस्तू पुरेशी नाही. अशा प्रकारे लोकोपयोगी, सर्व गुणांनी संपन्न असणारे संत सर्वांना सर्वकाळ सोयरे होवोत.

तेजें सूर्य तैसे सोज्वळ। परि तोही असत्वे हे किडाळ।।

संत हे खरोखर कृपाळू सिंहच असतात. संतांच्या विचारांच्यामुळे जग सुखी होऊ शकते.

किंबहुना सर्वसुखी। पूर्ण होऊनि तिहीं लोंकी।

भजिजो आदिपुरुखी। अखंडित।।७।।

अर्थ : फार काय सांगावे। तिहीलोकी सर्व पूर्ण होऊन त्यांनी आदी

पुरुषाच्या ठिकाणी अखंडित भजावे.

ज्ञानेशांची ही विश्व प्रार्थना आहे. संपूर्ण विश्वासाठी आहे. ती प्रत्येक व्यक्तीला आपली वाटणारी आहे. मग ती व्यक्ती कोणत्याही धर्मातील-पंथातील अगर संप्रदायातील असेल, प्रत्येकाला स्वतः हिताची ही प्रार्थना आहे. या प्रार्थनेत समाज उन्नतीचे विचार आहेत. ही प्रार्थना सामाजिक, सार्वजनिक, सार्वकालिक, सार्वदेशिक दीपस्तंभाप्रमाणे सर्वाना मार्गदर्शक ठरणारी आहे. या प्रार्थनेत कोणत्याही एका धर्माच्या देवाचे नाव असते तर इतर धर्मीयांनी वा सांप्रदायिकांनी उपेक्षा केली असती. परंतु येथे तसे नाही. अन्न, वस्त्र, निवारा, हवा, पाणी आणि प्रकाश यांची शरीर धारणेसाठी आणि स्वसंरक्षणासाठी सर्व धर्मीयांना आवश्यकता आहे. त्याप्रमाणे विश्वातील नैतिक धारणेसाठी या पसायदानातील विचारांची आवश्यकता आहे. पसायदानात विश्वात्मक देवे, आदिपुरुखी, विश्वेशरावो असे शब्दप्रयोग केलेले आहेत. हे सर्वाना जवळचे वाटतात. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी जरी वारकरी सांप्रदायाचा पाया घातला तरी पसायदानातून जी मागणी केली ही त्यांच्यासाठीच मर्यादित न ठेवता संपूर्ण विश्वासाठी मागितली. त्यामुळे पसायदान विश्व प्रार्थना आहे. या ठिकाणी आदीपुरुखी शब्द वापरला आहे. 'पुरा' म्हणजे पूर्वीपासून, 'आसीत' म्हणजे होता.

संपूर्ण सृष्टीचा आदीपुरुष म्हणत असताना सर्व सृष्टी त्याच्यापासून झाली, त्याच्यातच स्थित आणि शेवटी त्याच्यातच लय होणार असा भाव अभिप्रेत आहे. गीता, उपनिषदात याचा सविस्तर खुलासा आढळतो.

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति।

यत् प्रयन्ति अभिसंविशन्ति। यत् विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्मेति॥

देव एक आहे जो सर्व प्राणिमात्रांत आहे. सर्वत्र व्याप्त आहे, सर्व जीवांचा अन्तरात्मा आहे. कर्माध्यक्ष आहे. सर्व भूतांचे अधिष्ठान आहे.

तसेच सर्वांचा साक्षी, सर्वांना चेतना देणारा, एकमात्र निर्गुण असा आहे. भारतातील ऋषी, मुनी खूप शास्त्रज्ञ होते, त्यांनी आध्यात्मिक सखोल साधना करून, अनुभव घेऊन जगाला सांगितले की,

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्व व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥

ह्याच अर्थाने 'आदीपुरुखी' शब्दाचा प्रयोग केला आहे. ह्या पुरुषाचे भजन करण्यासाठी काय करावे ? तर स्वकर्मरूपी फुलांनी त्याला भजावे. त्याने तो संतुष्ट होऊन वैराग्यसिद्धी प्रदान करेल. अशाप्रकारे विविध निष्काम कर्मानेच तो परमात्मा प्रसन्न होतो. म्हणून प्रत्येकाचे जीवन तसे होणे आवश्यक आहे. सर्व सुखांनी पूर्ण होऊन आदिपुरुषाला भजण्यात अमृतानुभवात प्रतिपादन केलेली अभेद भक्ती, ज्ञानोत्तर भक्ती अथवा सहज भक्ती सूचित होते. त्यातून सहज स्वाभाविक आदिपुरुषाचे भजन होते.

देव देऊळ परिवारू । किजे कोरुनी डोंगरू।

तैसा भक्तीचा व्यवहारू । का न व्हावा॥ - अमृतानुभव

आदि पुरुषाचे भजन हे प्रसंग विशेषी नव्हे तर अखंडित ज्ञानोबारायांना अपेक्षित आहे व तद्द्वारा त्रैलोक्यातील सर्वांचे जीवन परिपूर्ण होणे ही ज्ञानेशांची प्रार्थना आहे.

विषयामधून जिवाला सुखाचा अनुभव येतो, मात्र ते वैषयिक सुख अल्प असते व त्या सुखाने जीव कधीही पूर्ण होऊ शकत नाही. माउली पसायदानात सुखाची नाही तर, सर्वसुखाची संकल्पना मांडतात.

वैषयिक सुखाच्या अतीत असणाऱ्या आत्मसुखाचा अनुभव जीवाला आला की पुन्हा तो क्षुद्र सुखाकडे जाणे संभवनीय नाही. पूर्ण सुखरूपता प्राप्त होणे हेच परमार्थाचे अंतिम साध्य आहे. आदिपुरुषाशी एकरूप होऊन त्याच्या अखंड भक्तीत समरस झाल्याने जीवन पूर्ण होते. या

पूर्णतेला तिहीलोकांनी प्राप्त व्हावे, ही ज्ञानेशांची अपेक्षा आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषी लोकी इये।

दृष्टादृष्ट विजये। होआवे जी।।८।।

हे देवा! विशेषतः ह्या ग्रंथाला अनुसरून जीवन व्यतीत करणारे जे लोक, त्यांनी दृष्ट आणि अदृष्ट विषयात विजयी व्हावे. ग्रंथ हा समाज जीवनाचा आरसा असतो. समग्र जीवनाचे कथन ग्रंथात असते. ग्रंथातून ज्ञान आणि विज्ञान या दोहींचे स्वरूप कळते. मी कोण आहे? कोठून आलो आहे? कोठे जाणार आहे? दिसणारे जग म्हणजे काय आहे? पाप-पुण्य म्हणजे काय? योग्य-अयोग्य, कर्म-अकर्म म्हणजे काय? अशा नानाविध प्रश्नांची चिकित्सा ग्रंथात झालेली असते. म्हणून ज्ञानेश प्रार्थना करतात 'आणि ग्रंथोपजीविये' ग्रंथाचे वाचन, श्रवण, मनन, चिंतन करून त्यातील मूल्य आपल्या जीवनात उतरवण्यासाठी प्रयत्नरत असणे म्हणजे ग्रंथोपजीवी होणे. ग्रंथ म्हणजे शब्द केवळ नाही तर त्यातील विचार म्हणजे ग्रंथ. ज्या विचारांनी अज्ञानग्रंथी नाहीशा होऊन सद्वस्तूंची ओळख होते तो ग्रंथ होय.

ग्रंथ या शब्दाचा येथे सामान्य अर्थ झाला आहे. कारण ज्ञानेशांनी निश्चित अशा एका ग्रंथाचा निर्देश केला नाही. ज्ञानेश्वरी (गीता), वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, पुराणे इ. ग्रंथ ज्ञानेशांना अपेक्षित आहेत. ज्ञानेशांचा ग्रंथ ह्या शब्दाचा प्रयोग खूप व्यापक अर्थाने आहे. शांती, समाधान, ऐक्य, प्रेम, बंधुभाव आदी मानवी मूल्यांची जोपासना करणारे विचार ज्या ग्रंथात असतील ते 'स्व'ला आणि 'स्वेतरांना' उपयुक्त असेल तर ते ग्रंथ उपजिव्य मानण्यास काही हरकत नाही. शेवटी सत्य एकच असते परंतु विद्वानांनी त्याचे प्रतिपादन वेगवेगळ्या पद्धतीने केलेले असते. जसे पाण्याला जल, उदक, जीवन अशी विविध नावे जरी असली तरी पाणी मात्र एकच असते.

‘एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति’

ग्रंथ ज्यांना उपजिव्य म्हणजे प्रमाण आहे किंवा ग्रंथ ज्यांचा जीवनाधार झाला आहे त्यांनी दृष्टादृष्ट विजये। होआवेजी।। दृष्ट म्हणजे इह आणि अदृष्ट म्हणजे पर. भौतिक विश्वातील जे अनुकूल ते प्रेय आणि भौतिक विश्वाला आधार असणारे परंतु न दिसणारे तत्त्व म्हणजे श्रेय. असे उभय मिळावे म्हणजेच ऐहिक सुखावर विजय असावा किंवा परमात्म्याचा सगुण साक्षात्कार व्हावा म्हणजे दृष्ट विजय आणि पारत्रिक सुखावर विजय असावा अथवा निर्गुण परमात्म्याचा आत्मत्वाने साक्षात्कार व्हावा म्हणजे अदृष्ट विजय. ह्या प्रमाणे मानवाचा विकास, धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्षापर्यंत होऊन सत्यम्, शिवम् आणि सुंदरम् जीवन जगावे त्यासाठी श्री ज्ञानेश्वर महाराज ‘दृष्टादृष्टविजये। होआवे जी।।’ असे म्हणतात.

येथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दान पसावो।

येणे वरें ज्ञानदेवो। सुखिया जाला।।९।।

अर्थ : तेव्हा विश्वाचे प्रभु श्री निवृत्तिनाथ महाराज म्हणतात की, हे दान प्रसाद होईल, या वराने ज्ञानदेव अंतःकरणात सुखी झाले.

देव हा माणसासाठी नेहमीच जिव्हाळ्याचा विषय राहिलेला आहे. याचा अर्थ ईश्वराला मानणारे किंवा ईश्वराला न मानणारे अशा दोन्ही प्रकारच्या व्यक्ती ईश्वराविषयी कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीने चर्चा करीत असतात. ही चर्चा भारतातच नव्हे तर पाश्चात्य देशातसुद्धा होत असते.

अशा प्रकारे पृथ्वीतलावरील माणसे ईश्वराविषयी काही ना काही बोलत असतात, कारण ते ईश्वराचेच अंश असतात. जो ज्याचा अंश असतो तो त्याच्या अंशीकडे जात असतो. हा निसर्ग नियमच आहे. विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे प्रत्येक वस्तू प्रत्यक्ष दिसावी असा आजच्या युगातील माणसांचा, व्यक्तींचा अट्टहास असतो. परंतु ती दिसतेच असे

मात्र नाही. फूल दिसते पण सुगंध दिसत नाही, वायर दिसते पण त्यातील वीज (Electric Power) दिसत नाही, तीळ दिसते पण त्यातील तेल दिसत नाही, त्याप्रमाणे ईश्वर जरी प्रत्यक्ष दिसला नाही तरी त्याचे कार्य म्हणजे ही सृष्टी प्रत्यक्ष दिसते. सांख्यकारिकेमध्ये ईश्वरकृष्णांनी अशी आठ कारणे सांगितली आहेत की, त्या कारणामुळे वस्तू असूनसुद्धा प्रत्यक्ष दिसत नाही.

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्।

सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च॥

अतिदूरात् : कोणत्याही वस्तूचे ज्ञान इंद्रियाच्या जवळ असेल तरच होते. अतिशय लांब असणाऱ्या वस्तूचे ज्ञान होत नाही. उदा. स्वतःचा पुत्र जर परदेशी गेला असेल तर अतिदूरतेमुळे डोळ्यांना दिसू शकत नाही.

सामीप्यात् : एखादी वस्तू डोळ्यांना अत्यंत समीप असूनसुद्धा प्रत्यक्ष दिसत नाही. उदा. डोळ्यांतील काजळ डोळ्यांना अत्यंत जवळ असूनसुद्धा दिसत नाही.

इन्द्रियघातात् : इन्द्रियात काही दोष निर्माण झाले तर, इंद्रियांच्या दुर्बलतेमुळे दिसत नाही. उदा. समोर उभे असणाऱ्या व्यक्तीला अंध पाहू शकत नाही.

मनोऽनवस्थानात् : मनाच्या चंचलतेमुळे किंवा मन दुसऱ्या विषयात गुंतले असेल तर वस्तू जवळ असूनही तिचे ज्ञान होत नाही. उदा. पुत्राच्या मृत्यूची वार्ता एकून पळत सुटणाऱ्या बापाला अनेक वस्तू पाहूनसुद्धा ज्ञान होत नाही कारण मन पुत्राच्या ठिकाणी आसक्त झालेले असते.

सौक्ष्म्यात् : अतिशय सूक्ष्म असणारी वस्तू डोळ्यांना दिसत नाही. उदा. परमाणू.

व्यवधानात् : व्यवधान म्हणजे अडथळा. भिंतीच्या अडथळ्यांमुळे पलीकडे असणाऱ्या वस्तूचे ज्ञान होत नाही.

अभिभवात् : जेव्हा एखाद्या वस्तूचे उद्भूतरूप अन्य वस्तूच्या कारणामुळे अनुद्भूत होते तेव्हा मूळ वस्तूचे ज्ञान होत नाही. उदा. पौर्णिमेला रात्री स्पष्ट दिसणारा चंद्र दिवसा सूर्याच्या प्रखर प्रकाशामुळे दिसेनासा होतो.

समानाभिहाराच्च : दोन समान वस्तूंच्या संमिश्रणामुळे वस्तूचे पृथक्त्वाने ज्ञान होत नाही. उदा. गंगा व यमुनेच्या पाण्याचे वेगवेगळे थेंब एकत्र केले तर ते वेगवेगळेपणाने दिसत नाही.

वरील विविध कारणामुळे प्रत्यक्षयोग्य पदार्थ असूनसुद्धा दिसत नाही. त्याप्रमाणे परमात्मा जरी प्रत्यक्ष गोचर (दिसला) झाला नाही, तरी त्याच्या कार्यरूप प्रपंचाचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो. हे संपूर्ण विश्व त्या परमात्म्याचे कार्य आहे, तो त्याचा नियंत्रक (राजा) आहे. म्हणून श्री ज्ञानेश्वर महाराज त्या ईश्वराला जीवाने सर्वभावाने भजावे असे सांगतात. त्यामुळे तो प्रसन्न होऊन प्रसाद अर्थात पसायदान होईल. 'येथ म्हणे श्री विश्वेशरावो। हा होईल दान पसावो।' हा ज्ञानेशांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्या श्री गुरुनिवृत्तिनाथ देवाजवळ प्रार्थना केली त्यांचे स्वरूप कसे हे अमृतानुभवातून चांगले व्यक्त होते. निवृत्तिनाथ महाराज केवळ ज्ञानेशांचे गुरू नाही तर ते विश्वाचे गुरू आहेत.

'विश्वाचा तो गुरु स्वामी निवृत्ती दातारू'

श्रेष्ठ पुरुषांचा आश्रय केला असता आश्रितांना श्रेष्ठ पुरुष वाटेल ते देत असतात. ज्याप्रमाणे व्यवहारात श्रीमंताच्या कुत्र्यांना फिरवण्याकरिता वातानुकूलित गाड्या असतात, की ज्या सामान्य मनुष्याला आयुष्यात कधी पहावयाससुद्धा मिळत नाही. त्याप्रमाणे ज्ञानेशांनी श्रेष्ठ श्रीगुरुदेवांचा आश्रय केला आहे. कारण ते म्हणतात, 'ख्यातं दैवतमाश्रये' ते श्रीगुरू

प्रत्यक्ष तात्त्विक स्वरूपाने परब्रह्मच आहेत. कारण परब्रह्माचे स्वरूप तेच त्यांचे स्वरूप आहे. ज्ञानेश श्रीगुरू कसे आहेत ते सांगताना संकेत करतात की ते अक्षर, अनाख्येय, आनंद, अज, अव्यय, श्रीमत् असे आहेत. असे ज्यांचे स्वरूप आहे त्यांचा मी आश्रय केला आहे.

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजमव्ययम्।

श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये। - अमृतानुभव

ह्या त्यांच्या स्वरूपातच संपूर्ण जग साठवले आहे. त्यामुळे श्रीगुरू प्रसन्नते संपूर्ण जगाचे कल्याण आहे. कारण ते जर प्रसन्न झाले तर पसायदान देतील. ते पसायदान तर जगाच्या कल्याणासाठी मागीतले आहे.

‘कैवल्य कनकाचिया दाना। जो न कडसी थोरा साना।’

अशाप्रकारे विश्वकल्याणाच्या मागणीने कोणते श्रीगुरू प्रसन्न होणार नाही. विशेष म्हणजे श्रीगुरुनिवृत्तिनाथ हे तर आधीच कृपाळू, त्यात आणखी श्रीगहिनीनाथांची आज्ञा की, ‘कलिग्रस्त जीवांना दुःखातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न कर.’ अशा कृपाळू निवृत्तिनाथ महाराजांना एकुलते एक गुरुनिष्ठ शिष्य श्री ज्ञानेश्वर महाराज मिळाले की ज्यांनी त्यांची कधीही अवज्ञा केली नाही. त्यांनी गुरूकडे निःस्वार्थीपणे विश्वकल्याणाची मागणी केल्याबरोबर विश्वगुरू श्रीनिवृत्तिनाथ महाराज ते देण्यास प्रवृत्त झाले. ‘येथ म्हणे श्रीविश्वेशरावो। हा होईल दान पसावो।’

गतिर्भर्ता प्रभुःसाक्षी निवासः शरणं सुहृत्।

प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्॥

विश्वेशरावो म्हणजे ज्याच्याजवळ कर्तुं-अकर्तुं, अन्यथाकर्तुं शक्ती असून तो विश्वाचे नियमन करणाऱ्यांचा राजा आहे. तसेच त्याच्या

सत्तेमुळेच आकाश सर्वत्र व्यापक आहे. वायू नित्य वाहत आहे, पर्वत आपल्या ठिकाणी स्थिर आहे. समुद्र आपल्या मर्यादेचे उल्लंघन करत नाही. पृथ्वी सर्व प्राणिमात्रांना धारण करते. अर्थात जो सर्व विश्वाचा नियामक आहे. तो म्हणजे विश्वेशरावो अर्थात श्रीगुरूंच्या रूपाने म्हणत आहे की 'हा होईल दान पसावो.' ह्यावर ज्ञानेशांनादेखील खूप आनंद झाला. जगाच्या कल्याणाकरिताच संतांचा अवतार असतो. ते दुसऱ्याच्या सुखाने सुखी, दुसऱ्याच्या दुःखाने दुःखी होणारे असतात. तहानलेल्या करिता जसे जगात पाणी राहिले आहे. त्याप्रमाणे दुःखितांच्या दुःखनिवारण्याकरिता श्री ज्ञानेश्वर महाराजादि संतांचे जीवन आहे.

ज्ञानेशांनी स्वतः समाजाची अनंत दुःखे सहन केली. परंतु समाजाला परतफेड म्हणून दुःखाच्या निवृत्तीची आणि सुखाच्या प्राप्तीची सर्व काळात आदर्श मार्गदर्शक तत्वांची पसायदानाच्या रूपाने मागणी केली आहे. त्या मागणीने श्रीगुरुनिवृत्तिनाथ महाराज प्रसन्न होऊन म्हणाले की, तुझी मागणी पूर्ण होवो. त्यामुळे श्री ज्ञानेश्वर महाराज अतिशय हर्षित झाले.

‘येणें वरे ज्ञानदेवो। सुखिया जाला॥’

यातूनच ज्ञानेशांच्या मातृत्व हृदयाची जाणीव होते.

